

Ciechocińska, Maria

Czynniki determinujące procesy rozwojowe obszarów peryferyjnych na przykładzie regionu etnograficznego Kurpi

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 12, 83-111

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIA CIECHOCIŃSKA

Czynniki determinujące procesy rozwojowe obszarów peryferyjnych na przykładzie regionu etnograficznego Kurpi

1. Wprowadzenie

Czynniki determinujące procesy rozwojowe obszarów peryferyjnych wynikają zarówno z cech specyficznych danego obszaru, które odnoszą się do środowiska geograficznego i położenia oraz ogólnych tendencji występujących w danych warunkach i czasie. Niemniej każdy konkretny przypadek wymaga empirycznej weryfikacji z racji wielości cech, które mogą przesądzić o peryferyjności analizowanego obszaru. Ponadto na podkreślenie zasługuje, że peryferyjność jest pojęciem relatywnym, które ujawnia się przy rozpatrywaniu wybranych cech charakteryzujących dany układ.

Obszar Puszczy Zielonej stanowiący etnograficzny region Kurpi szeroko udokumentowany w literaturze uczyniono przedmiotem rozważań ze względu na jego zaliczanie do funkcjonalnego makroregionu Warszawy, a jednocześnie niekwestionowaną peryferyjność utrzymującą się pomimo zmiany granic państwowych i administracyjnych. Puszcza Zielona jest dobrym przykładem obszaru peryferyjnego, który w krótkich okresach czasu notował przyśpieszenia w rozwoju społeczno-gospodarczym na tle ogólnie korzystnej koniunktury w kraju, aby następnie przez całe dekady wykazywać zrównoważony wzrost i stabilny rozwój, który w istocie był bliższy regresowi aniżeli progresowi w rozwoju regionalnym.

Peryferyjność połączona ze specyficzną odrębnością kulturową owocowała separatyzmem rozpatrywanego regionu, który należał do zupełnie wyjątkowych, ponieważ w sferze oddziaływań kulturowych wychodzący z Kurpi Zielonych z łatwością znajdowali swe miejsce w wielu odległych kręgach kulturowych. W ten sposób odrębność etniczno-kulturowa wraz z cechami zaniedbania w rozwoju regionalnym pozwala wskazać na specyficzny syndrom peryferyjności w znacznej mierze nie reprodukowany w innych regionach i obszarach Polski.

2. Rozpatrywany obszar

Postępujący proces deforestacji kraju sprawił, że obszar Puszczy Zielonej w dekadzie lat 80-tych wyznaczały dopływy północne Narwi pomiędzy Orzycem na zachodzie i Turoślą na wschodzie, a na północy naturalna linia wododziału Jezior Marurskich i zlewni Narwi, (por. ryc. 1). Rozległe obszary wylesień przesuwają południową granicę Puszczy Zielonej na północ od Ostrołęki, która jest jedynym miastem w tej części woj. ostrołęckiego i z punktu widzenia perspektyw rozwojowych rozpatrywanego obszaru pełni istotną rolę.

Puszcza Zielona w skali kraju stanowi unikalny obszar pozbawiony współcześnie ośrodków miejskich. Jedynie Ostrołęka jako stolica województwa, o silnie rozwiniętych funkcjach administracyjnych z okresu gospodarki nakazowo-rozdzielczej, a także funkcjach przemysłowych rozbudowanych w miarę wyrównywania dysproporcji w rozwoju regionalnym, wyraźnie dominuje na obszarze rozpościerającym się aż do granic woj. olsztyńskiego, wobec braku mniejszych ośrodków miejskich. W ten sposób cechy peryferyjności Puszczy Zielonej ulegają dodatkowemu wzmocnieniu, ponieważ brak jest alternatywnych, konkurujących mniejszych ośrodków.

Natomiast Myszyniec jako miejscowość położona centralnie na rozpatrywanym obszarze został pozbawiony praw miejskich przez władze carskie w XIX w. w ramach represji politycznych. Jednocześnie Myszyniec zachował układ urbanistyczny i miejski charakter zabudowy, a także niektóre obiekty dostosowane do miejskich standardów obsługi. Współczesne relacje między Myszyniecem traktowanym jako stolica Puszczy Zielonej i Ostrołęka znajdują zapis m. in. w zjawiskach i procesach demograficznych, które dalej stanowią przedmiot analizy. W świetle powyższego można wysunąć hipotezę, że obszar Puszczy Zielonej stanowi teren wewnętrznej kolonizacji Ostrołęki. Choć w polskiej literaturze przedmiotu częścię stosuje się pojęcie obszaru ciężów wyjaśniając mechanizm zachodzących procesów i zjawisk. Permanentne zmiany i przekształcenia, którym podlega lokalny układ osadniczy w dużym uproszczeniu można sprowadzić do zjawisk koncentracji ludności i działalności społeczno-gospodarczej. W przypadku rozpatrywanego obszaru Puszczy Zielonej produktem ubocznym omawianej tendencji było pogłębienie się peryferyjności w skali lokalnego układu osadniczego, ponieważ Ostrołęka jest położona zewnątrz.

3. Peryferyjność a uwarunkowanie historyczne

Można postawić hipotezę, że na peryferyjności Puszczy Zielonej zawążył puszczański charakter osadnictwa, które rozwijało się stosunkowo wolno i późno. Dopiero po wyczerpaniu innych terenów bardziej atrakcyjnych dla

osadnictwa przystąpiono do zagospodarowywania pustek. Było to XVII wieczne osadnictwo rozproszone, a sam Myszyniec otrzymał prawa miejskie z końcem XVIII w. (1791). Niemniej prowadzona akcja kolonizacji Puszczy Zielonej dała dobre efekty.

Pobieżna analiza historycznie ukształtowanego układu osadniczego na terenie Puszczy Zielonej wskazuje na skuteczność działań osadniczych. Np. w 1810 r. Myszyniec licząc 905 mieszkańców był ludniejszy niż Różan (582 osoby), czy Krasnosielec. Jednocześnie pod względem liczby mieszkańców Myszyniec nie wiele ustępował sąsiednim miastom. Ludność Chorzel stanowiła 1002 osoby, Nowogrodu 1097, Kolna 1196 i Ostrołęki 1195. Nieco ludniejszy był wówczas Wielbark 1500 i Szczytno 1300 mieszkańców, oba położone wówczas za granicą. Natomiast największymi miastami znajdującymi się w bliskości Myszyńca były Maków Maz. 2214 osób, Przasnysz 2059 mieszkańców i dopiero w dalszej kolejności Łomża 1866 mieszkańców.

W sto lat później w 1910 r. pomimo niekorzystnych zjawisk gospodarczych Myszyniec niezmiennie zwiększał liczbę mieszkańców osiągając prawie 4 ty. osób i był to rekord w całej jego historii. W porównaniu z 1990 r. było to prawie dwa razy więcej ludności. Pierwsza wojna światowa przyniosła ogromne zniszczenia w Puszczy Zielonej. Np. Myszyniec stracił połowę ludności. Powstanie granicy polsko - niemieckiej, która miała charakter zamknięty wpłynęło na wzrost cech peryferyjności obszaru Puszczy Zielonej.

Puszczański charakter rozpatrywanego obszaru sprawił, że Kurpiowszczyzna, a zwłaszcza Puszcza Zielona jest obszarem o najniższej statystycznie gęstości zaludnienia, o najniższej liczbie miast i bardzo niskim poziomie uprzemysłowienia mierzonym zarówno liczbą zakładów produkcyjnych jak i zatrudnieniem. Bliskość państwowej granicy z Prusami Wschodnimi w przeszłości sztucznie przecinała związki gospodarcze i obszary ciężenia formalnie izolując stolicę Kurpi Zielonych - Myszyniec od naturalnej strefy wpływów i przyczyniło się do upadku jego świetności. Niemniej granica państwowa stworzyła legendę nieformalnych i przemytniczych kontaktów handlowo-gospodarczych, którymi trudnili się mieszkańcy Puszczy Zielonej. Granica, która dzieliła stała się źródłem utrzymania osób trudniących się kontrabandą.

Peryferyjne położenie Puszczy Zielonej sprawiło, że była ona również peryferią w układach administracyjnych funkcjonujących na ziemiach polskich. W Rosji carskiej na przełomie XIX i XX w. terytorium Puszczy Zielonej wchodziło w skład guberni łomżyńskiej oraz częściowo płockiej i obejmowało w całości powiat ostrołęcki, a także częściowo ziemie należące do powiatów Kolno, Przasnysz, Maków Maz., Łomża, (por. ryc. 2).

U progu II Rzeczypospolitej w latach 1921-25 układ wymienionych powiatów pozostał bez zmian. Natomiast w miejsce zlikwidowanych guberni obszar

Puszczy Zielonej należał do województwa białostockiego i częściowo do warszawskiego, (por. ryc. 3). W wyniku dokonywanych korekt podziału administracyjnego w 1939 r. cała Puszcza Zielona stała się częścią woj. warszawskiego. Na podkreślenie zasługuje, że rozpatrywany obszar zawsze znajdował się na obrzeżach zmieniających się jednostek administracyjnych, co petryfikowało jego peryferyjność.

Po II wojnie światowej likwidacja granicy państwowej usunęła formalnie jedną z przyczyn peryferyjności. Jednak nie objęcie dawnego pogranicza aktywną polityką gospodarczą nie pozwoliła zdyskontować dokonanej integracji. Kolejna reforma podziału administracyjnego kraju w 1975 r. podzieliła obszar Puszczy Zielonej między województwa ostrołęckie i łomżyńskie, (por. ryc. 4). W ten sposób jednolity etnograficzny region Puszczy Zielonej został poddany procesom dezintegrującym.

4. Syndrom peryferyjności

Na syndrom peryferyjności składa się zespół cech, którymi w przypadku Puszczy Zielonej są zarówno niekorzystne warunki naturalne dla rolnictwa, które jest mało produktywne jak i brak rozwinięcia innych funkcji. Jednocześnie można wskazać na wystąpienie samonapędzającej się spirali zacofania, gdzie brak poza rolniczych miejsc pracy przy relatywnie dużym przyroście naturalnym zmusza do wychodźstwa. Natomiast brak środków ogranicza inwestowanie, a tym samym przełamanie syndromu zacofania, który staje się tożsamy z syndromem peryferyjności.

Jako cechą specyficzną obszaru Puszczy Zielonej należy uznać występowanie dużej liczby miejscowości, przy relatywnie niskiej gęstości zaludnienia, która świadczyła o wielkim rozproszeniu osadnictwa. Takie formy osadnictwa zachowały się w ostatniej dekadzie XX w. głównie w Polsce centralnej, których występowanie można interpretować jako brak procesów modernizujących współczesną sieć osadniczą. Z reguły procesy modernizacji prowadzą do koncentracji ludności w wybranych ogniwach sieci osadniczej przy osłabieniu dynamiki rozwoju mniejszych jednostek osadniczych, których znaczenie maleje, a niektóre z nich mogą nawet stracić ludność. Znany i opisywany w literaturze jest proces polaryzacji w rozwoju jednostek osadniczych.

Wielkość i siła czynników oddziaływujących na kształt tendencji rozwojowych poszczególnych jednostek osadniczych jest duża, gdyż obejmuje zarówno wewnętrzne uwarunkowania jak i czynniki zewnętrzne.

Znane są przypadki miejscowości wyludniających się, których mieszkańcy powszechnie emigrowali, a nieliczni pozostający dożywali swych dni. Często nawet trudno jest odnaleźć ślady tych osiedli, niegdyś ludnych. Jednak są

i takie regiony, których wielka siła witalna nawet przy dużej emigracji skutecznie zapewniała trwałość istnienia, a zmieniające się systemy polityczne i gospodarcze otwierały nowe możliwości rozwoju w odmiennych warunkach.

Kurpiowszczyzna i Puszcza Zielona stanowią doskonały przykład takiego trwania przez stulecia w warunkach mało sprzyjających. Mieszkańcy Puszczy Zielonej niemal od momentu pojawienia się pierwszych osad stawali wobec dramaty nie wystarczających środków, zasobów dla utrzymania biologicznej i społecznej egzystencji. Pod tym względem jest to obszar zupełnie wyjątkowy, którego mieszkańcy pracowali, żyli, borykali się z przeciwnościami losu zachowując wartości odrębności etnicznej, która stanowi skarb kultury ogólnopolskiej.

We współczesnej cywilizacji technicznej leśnictwo nie może stanowić podstawy utrzymania społeczności lokalnej zapewniając godziwy standard warunków materialnych dla rodzin i regionu. Niekorzystne naturalne warunki dla rozwoju rolnictwa tj. słabe gleby, ostry klimat, krótki okres wegetacji, stwarzają ograniczenia dla konkurencyjności w porównaniu z innymi regionami kraju. Tradycyjnie dodatkowych źródeł dochodu dostarczał przemysł ludowy, głównie tkactwo płótna i sukna, garncarstwo silnie rozwinięte rzemiosło, w tym także rękodzieło artystyczne.

Przemysł fabryczny stał się konkurencją dla przemysłu nazywanego domowym produkującego w warsztatach rzemieślniczych na masową skalę przedmioty używane w gospodarstwie domowym. Zarówno wzrost zamożności Kurpiów, jak i względy mody, potrzeba uniformizacji wzorców konsumpcji, szczególnie silnie manifestowana przez młode pokolenie, a także i względy natury ekonomicznej sprawiły, że przemysł domowy mógł się utrzymać w bardzo ograniczonym zakresie pracując już dla potrzeb innego odbiorcy wytwarzając cenione w dobie masowej produkcji przemysłowej przedmioty rękodzieła.

Wiele branż dawnego rzemiosła straciło rację bytu, gdyż wytwory nie znajdowały zainteresowania u kolekcjonerów i koneserów sztuki ludowe, czy też nie kwalifikowały się jako souvenir. Dalszym ograniczeniem działalności rzemiosła artystycznego i ludowego stanowiło relatywnie duże tradycyjne wychodźstwo zarobkowe. W okresach szczególnie nasilonego drenażu rąk do pracy dla innych regionów kraju np. w okresie realizacji programu forsowanego uprzemysłowienia, odbudowy Warszawy, zasiedlania ziem północno - zachodnich, czy werbunku do pracy w górnictwie, z Puszczy Zielonej emigrowały całe roczniki. Powstawało realne zagrożenie ciągłości biologicznej i kulturowej niektórych miejscowości zwłaszcza, że często była to emigracja definitywna, a nie okresowa. Z punktu widzenia zachowania ciągłości pokoleniowej migracja okresowa może dawać analogiczne efekty jak wychodźstwo na stałe, jeśli powroty dotyczą głównie osób w wieku starszym.

Procesy reprodukcji ludności dotyczą roczników młodych biologicznie. Jedyne kultywowaniu niezmiennie wzorców relatywnie wysokiej płodności i dzietności, które zachowały się w Puszczy Zielonej, Kurpiowszczyzna zawdzięcza istnienie. Jest to dowód niespożytych sił witalnych oraz hołdowaniu tradycji dawnych wzorców dzietności, które w innych regionach ustąpiły miejsce modelowi rodziny nuklearnej z jednym lub dwojgiem dzieci. Woj. ostrołęckie niezmiennie należy do regionów o najwyższych współczynnikach przyrostu naturalnego w kraju i niestety równocześnie charakteryzuje się wysokimi współczynnikami zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych.

Na tej podstawie można mówić o występowaniu syndromu niekorzystnych zjawisk, które wskazują na zaniedbanie cywilizacyjno - kulturowe w zakresie ochrony zdrowia, higieny. Wg badań T. Mantorskiej wieś woj. ostrołęckiego w latach 1950 - 87 charakteryzowała się najwyższymi współczynnikami urodzeń żywych na 1000 ludności na północnym Mazowszu. Płodność kobiet mierzona wskaźnikiem liczby urodzeń żywych przypadających na 1000 kobiet w wieku od 15 -49 lat była bardzo wysoka i ustępowała jedynie w skali kraju mieszkankom woj. łomżyńskiego. Aczkolwiek T. Mantorska wskazuje, że największe zmiany w poziomie dzietności kobiet wystąpiły na wsi w latach 1960 - 87, w wyniku których przeciętna rodzina wiejska w woj. ostrołęckim posiadała w 1987 2,9 dzieci, podczas gdy w woj łomżyńskim 3,3.

Należy odnotować, że w 1960r. odpowiednie wielkości wynosiły 4,3 dziecku w przypadku kobiety mieszkanki wsi woj. ostrołęckiego i 4,5 w woj. łomżyńskim. Obserwowana tendencja pozwala wskazać na wystąpienie dużych zmian w poziomie dzietności. Niemniej ciągle jeszcze proces rozszerzonej reprodukcji demograficznej brutto, mierzony liczbą córek urodzonych przeciętnie przez kobietę będącą w wieku rozrodczym, charakteryzował się wartościami dodatnimi i dopiero w końcu lat 80-tych we wsiach woj. ostrołęckiego zbliżał się do reprodukcji prostej. W ten sposób współczynnik reprodukcji potwierdzał szybki tempo spadku dzietności.

Jednocześnie wystąpił wzrost poziomu zgonów na wsi, który w 1987 r. zbliżył się do współczynników rejestrowanych w latach 50-tych. Wydaje się, że jest to rezultat utrzymywania się wzmiankowanego już wysokiego współczynnika zgonów niemowląt jak i zdeformowanej struktury wieku mieszkańców wsi wskutek wychodźstwa. W ten sposób sztucznie została zmniejszona liczebność roczników pozostających w wieku zdolności do pracy i zwiększony udział osób w wieku starszym, który znajduje wyraz we wzroście współczynnika zgonów.

Zdaniem T. Mantorskiej był to również rezultat negatywnego oddziaływania skażeń występujących w środowisku przyrodniczym, a więc pogarszającym się jakości wody pitnej, wzrostu narażenia na toksyczne oddziaływanie środków ochrony roślin stosowanych w rolnictwie przy niskim poziomie oświaty

sanitarnej i świadomości ekologicznej, ponadto zwiększonych przez powszechność postaw lekceważącego stosunku do własnego zdrowia demonstrowanych głównie przez młodzież.

Skracanie się przeciętnego trwania życia ludzkiego stanowiło wg T. Mantorskiej kumulacyjny efekt oddziaływania wymienionych czynników, których w ostatecznym rachunku nie kompensowała relatywnie wysoka dzietność.

5. Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ludności obszaru Puszczy Zielonej w układzie stref koncentrycznych Ostrołęki.

Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ludności na obszarze Puszczy Zielonej traktuje się jako zmienną objaśniającą siłę sprawczą oddziaływania czynników determinujących procesy zachodzące na obszarach peryferyjnych. Empirycznie mogą być one badane przy użyciu różnych zmiennych. Jednak obserwacja procesów demograficznych w dłuższej serii czasowej pozwala w sposób jednoznaczny określić kierunki dokonujących się zmian. To też zakładając pewne uproszczenie, wyniki obserwacji zmian ludnościowych można traktować jako miernik syntetyczny. Oczywiście jego wartość interpretacyjna jest ograniczona, ponieważ nie zawsze opisuje wszystkie istotne elementy składające się na peryferyjność. Wymienione zastrzeżenia nie dotyczą jednak rozpatrywanego przypadku.

Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju ludności Puszczy Zielonej badano w latach 1946 -89 w układzie gmin jako najmniejszych jednostek administracyjnych. Podobnie jak i w całym kraju były one przedmiotem stałych zmian, które głównie były powodowane łączeniem istniejących dotychczas jednostek, bądź wydzielania nowych, względnie dokonywania korekt granic, a także zmian wsi stanowiących siedzibę danej gminy. Należy stwierdzić, iż na rozpatrywanym obszarze były to zmiany wielokierunkowe, które praktycznie przekreślają możliwość prowadzenia badań porównawczych w mikro skali, jeśli rezygnuje się z własnych ustaleń badawczych dokonywanych na poziomie poszczególnych jednostek osadniczych, czy nawet punktów osadniczych.

Niemniej badany obszar jest na tyle duży, a rozpatrywana seria czasowa jest dostatecznie długa, że szereg prawidłowości można było ustalić. Przedmiotem dociekań obrano 6 przekrojów czasowych tj. lata 1946, 1950, 1960, 1970, 1980 i 1989, przy czym jako rok bazowy obrano 1950. Dla każdego przekroju czasowego sporządzono kartogram ilustrujący przyrost liczby ludności w poszczególnych gminach rozpatrywanego obszaru według każdorazowego układu gmin. Z przyczyn wzmiankowanych poprzednio zrezygnowano z próby standaryzowania obszaru poszczególnych gmin objętych badaniem.

Uzasadnieniem przyjęcia 1950 r. jako podstawy była obserwacja wskazująca na stabilizację liczby ludności po zmianach związanych z jednej strony

z działaniami II wojny światowej oraz zasiedlaniem ziem zachodnich i północnych z drugiej. tradycyjnie przeludnione obszary Puszczy Zielonej objął w końcu lat 40-tych masowy exodus, zwłaszcza, że tereny nowo zasiedlane stały się integralną częścią kraju blisko położoną. Penetracja dawnych Prus Wschodnich przez mieszkańców Puszczy Zielonej miała odległą tradycję. To też depopulacja objęła wszystkie gminy, (por. ryc. 5), a w największym stopniu jednostki położone najbliżej dawnej granicy państwowej.

We wszystkich kartogramach, (por. ryc. 5-9), przyjęto trzy klasy zmian w liczbie ludności analizowanych gmin tj. wyróżniono jednostki objęte depopulacją, których liczba mieszkańców w danym przekroju zmniejszyła się w porównaniu do stanu z 1950 r., drugą grupę stanowiły jednostki, które notowały wzrost zaludnienia o 10%, trzecią grupę stanowiły jednostki o przyroście ludności powyżej 10%. Przyjęcie stałej podstawy zmniejszyło wpływ przypadkowych wahań standaryzując uzyskane wyniki, eliminując ujawnienie się większych rozpiętości. Jednocześnie wyraźniej została zarysowana ogólna tendencja rozwojowa. Aczkolwiek analiza występujących wahań w poszczególnych gminach jest interesującym zagadnieniem, które zostało pominięte.

Wzmiankowane zmiany w układzie gmin rozpatrywanego obszaru sprawiły, że nie można było podjąć analiz dotyczących np. gęstości zaludnienia, rozmieszczenia ludności w poszczególnych gminach, ponieważ w tym celu należało odmiennie zorganizować warsztat badawczy i zastosować inne metody badawcze. W celu znalezienia odpowiedzi na postawione pytania badawcze posłużono się agregatami gmin w układzie koncentrycznych stref oddziaływania Ostrołeki.

W zależności od położenia danej gminy do Ostrołeki wyróżniono cztery strefy. Do strefy I sąsiadującej z Ostrołką zaliczono podmiejskie gminy Lelis i Olszewo - Borki; do strefy II zakwalifikowano gminy: Baranowo, Kadzidło i Zbójną. Warto odnotować swoistą prawidłowość, że gminy strefy II są jednostkami większymi powierzchniowo aniżeli w strefie I.

Strefa III jest usytuowana peryferyjnie w stosunku do Ostrołeki i obejmuje następujące gminy: Myszyniec, Czarnia, Łyse i Turośl. Strefę IV stanowi jedna gmina Rozogi, którą etnografowie włączają do obszaru Puszczy Zielonej i jest częścią woj. ostrołęckiego, aczkolwiek zdecydowanie ciąży ku woj. olsztyńskiemu. Była ona najwcześniej najsilniej zasiedlana przez ludność Puszczy Zielonej jednak w świetle ustaleń niniejszego badania nie nastąpiło jej zintegrowanie się z rozpatrywanym obszarem. Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać m.in. w wybitnie peryferyjnym jej usytuowaniu w stosunku do Ostrołeki i bliskości innych środków miejskich położonych na Mazurach.

Kartograficzną prezentację analizowanych zjawisk przestrzennego zróżnicowania rozwoju ludności w Puszczy Zielonej zawierają ryc. 5-9, których syn-

tetyczne podsumowanie stanowi ryc. 10. Z uwagi na wspomniane wyżej przemieszczenia ludności w okresie bezpośrednio po II wojnie światowej zmiany demograficzne w okresie od 1946 do przyjętego za podstawę porównań 1950 r. należy omówić odrębnie. Jak pokazuje ryc. 10 w tym okresie w strefach I-III wystąpił spadek liczby ludności, tym większy im bliżej dawnej granicy, a więc i terenów zasiedlanych była położona dana strefa. jedynie w strefie IV (gmina Rozogi), która podlegała zasiedlaniu obserwowano znaczny przyrost ludności. Największe ubytki ludności wystąpiły w gminie Czarnia, (por. ryc. 5), najprawdopodobniej w skutek przyciągania miast Szczytna i Wielbarka.

W strefie I od 1950 r. odnotowuje się niezmiennie przyrosty ludności, które z upływem czasu osiągają relatywnie większe wartości i potwierdzają tezę o zjawiskach typowych dla procesów koncentracji, zachodzących w warunkach Polski bez względu na skalę jednostki osadniczej. Jednak im większa jest ta miejscowość tym szybciej one przebiegają. Świadczy o tym sytuacja obserwowana w dekadzie lat 80-tych w strefie I.

W strefie II nie wystąpiły już tak wyraźnie korzyści bliskiego usytuowania a stosunku do Ostrołęki, jeśli uznać jako kryterium oceny spadek dynamiki rozwoju ludności odnotowany w latach 70-tych i 80-tych. Na podstawie ryc. 10 można sformułować tezę o relatywnie wyrównanym rozwoju w strefie II do 1975 r. Natomiast w okresie załamania wzrostu oddalenia strefy od głównego ośrodka wzrostu regionu I tak w strefie III nie obserwowano podobnego okresu relatywnie wyrównanego rozwoju. Po dość znacznym przyroście ludności w latach 50-tych rozpoczęły się procesy depopulacyjne o zmiennym natężeniu, trwające do końca analizowanego okresu. W strefie IV również narastały procesy depopulacji, które uległy pewnemu zahamowaniu w latach 80-tych.

Wprowadzenie zmian w terytorialnej organizacji kraju w 1975 r. w większości nowych województw wywołało deformacje w rozwoju ludnościowym spowodowane akceleracją inwestycji w nowych stolicach województw kosztem pozostałych miejscowości. Potęgowało to procesy koncentracji, które wystąpiły także w województwie ostrołęckim. Trudno odczytać ich skutki bezpośrednio z ryc. 5-9 z uwagi na przyjęty układ przekrojów czasowych. Niemniej zmiany ludnościowe przedstawione syntetycznie na ryc. 10 wskazują postępującą koncentrację ludności niemal w podręcznikowym kształcie.

O akceleracji rozwoju ludności przesądzało, jeśli pominąć wyż demograficzny związany z powojenną kompensacją urodzin, usytuowanie w sąsiedztwie Puszczy Zielonej Ostrołęki jako regionalnego ośrodka wzrostu o funkcjach administracyjno - przemysłowych. Był to czynnik wyraźnie egzogeniczny w stosunku do obszaru Puszczy Zielonej, w której zabrakło endogenicznych czynników rozwoju. Stwierdzenie to odnosi się do okresu gospodarki nakazowo-rozdziałczej. W warunkach przechodzenia do gospodarki rynkowej siła oddzia-

ływania rozwojowego Ostrołęki zdaje się okresowo słabnąć o czym świadczy narastające bezrobocie.

Jak cenne uzupełnienie przeprowadzonej analizy traktuje ryc. 11, która prezentuje graficzne zestawienie liczby ludności rozpatrywanych gmin w liczbach absolutnych. Jest to przykład pomocniczego ujęcia fenomenologicznego, które ułatwia pogłębioną analizę zastosowanych agregatów. Na tej podstawie można stwierdzić, że gminy strefy I wykazywały największą stabilność rozwoju ludnościowego, a ich najwyższa dynamika według ryc. 10 jest wynikiem również zmian i fluktuacji występujących w pozostałych strefach od II do IV.

Na tej podstawie można zaryzykować sformułowanie prawidłowości, właściwej obszarowi Puszczy Zielonej, że im bardziej peryferyjne położenie i im ludniejsza gmina tym silniejszym podlega wahanom i tym ostrzej występuje tendencja do depopulacji. Znakomita ilustracja tej tezy jest Myszyniec i inne gminy zaliczone do strefy III. Jednocześnie należy podkreślić, jak się wydaje ograniczoną eksplikacją omawianej tezy, która wymaga dalszych empirycznych weryfikacji. Aktualny przebieg procesów demograficznych w Polsce sugeruje, że zachowuje ona własności objaśniające jedynie w odniesieniu do układów osadniczych o wykształconych centrach w postaci małych i średniej wielkości miast.

6. Peryferyjność a układ transportowo - komunikacyjny

Obszar Puszczy Zielonej jest interesującym przykładem związków pomiędzy lokalnym, regionalnym i krajowym układem transportowo - komunikacyjnym. Charakter tranzytowy tego ostatniego powoduje, że pomimo stałego wzrostu natężenia ruchu, wzrostu liczby pojazdów i uprawnień transportowo - komunikacyjnych oraz centralnego położenia głównego szlaku, rozpatrywany obszar niezmiennie utrzymuje cechy peryferyjności. Droga państwowa na Mazury prowadząca z Warszawy wzdłuż Narwi przez Pułtusk, Różan, Ostrołękę, na odcinku puszczańskim przez Kadzidło i Myszyniec daje najkrótsze połączenia z Mikołajkami, Rucianem - Nidą, Szczytnem, Mrągowem, które dysponują licznymi ośrodkami wypoczynkowymi i są znakomitą bazą uprawiania sportów wodnych, a zwłaszcza żeglarstwa.

Główny szlak transportowy prowadzący przez Puszcze Zieloną podlegał modernizacji, (por. ryc. 12) przedstawiający układ powiązań komunikacyjnych środków transportu publicznego w 1950 r. Wówczas ważną rolę spełniały kolejki wąskotorowe wybudowane przez Niemców w czasie I wojny światowej, które służyły do wywozu drewna. Następnie obok funkcji gospodarczych stały się ważnym lokalnym środkiem transportu, a Myszyniec stał się węzłem kolei wąskotorowej. Z ryc. 12 wynika, że połączenia autobusowe były znacznie słabiej

rozbudowane i miały mniejsze znaczenie niż kolej wąskotorowa.

Stopniowa likwidacja połączeń kolei wąskotorowej doprowadziła do likwidacji węzła w Myszyńcu i kolejarzy, jako grupa społeczno - zawodowa przestali fizycznie istnieć. Ryc. 13 prezentuje stan połączeń autobusów PKS z czerwca 1990 r. W porównaniu ze stanem z 1950 r. liczba połączeń autobusowych Myszyńca wzrosła 70-krotnie, autobusy PKS przejęły pełną obsługę ruchu lokalnego. Centralizacja władzy typowa dla gospodarki nakazowo- rozdzielczej sprawiła, że znaczenie lokalnych powiązań wyraźnie uległo osłabieniu, ustępując miejsca połączeniom regionalnym, którym odpowiadała rosnąca rola Ostrołęki i Łomży z racji pełnionych funkcji administracyjnych. Efektem tego stawała się narastająca peryferyjność obszaru Puszczy Zielonej.

Jednocześnie paradoksem jest, że postępująca w omawianym okresie integracja zasiedlonych po 1945 r. ziem północnych dokonała się ponad obszarem Puszczy Zielonej, której przestrzeń gospodarcza, lokalny układ osadniczy i mieszkańcy praktycznie tylko w niewielkim i na pewno nie wystarczającym stopniu mogli odnotować jako stymulacje rozwoju. Wielka dynamika przyrostu mierzona liczbą par kursów autobusów PKS, (por. ryc. 12 i 13) w najlepszym przypadku pozostaje neutralna wobec lokalnych czynników rozwoju Puszczy Zielonej, jeśli abstrahować od pozostawianego na szlaku zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego spalinami samochodowymi i degradacja środowiska przyrodniczego wzdłuż głównego szlaku komunikacyjnego.

Tabl. 2 zawiera strukturę połączeń komunikacji autobusowej PKS m.in. w podziale na linię przelotowe i pospieszne, które mają charakter tranzytowy i oprócz wzmiankowanych uciążliwości wynikających z wysokiego natężenia ruchu nic nie wnoszą do lokalnej gospodarki, stanowiąc przeszło połowę ogólnej liczby kursów odbywanych na obszarze Puszczy Zielonej. Z ryc. 13 łatwo odczytać rachityczny system lokalnych połączeń. Relatywna rzadkość połączeń sprawia, że wskutek ich wysokiego scentralizowania najkorzystniej jest odbywać każdą podróż przez miasto wojewódzkie, z punktu widzenia oszczędności czasu i wygody. W warunkach subwencjonowania biletów PKS był to problem nieistotny dla użytkowników transportu publicznego. Natomiast w warunkach wprowadzania gospodarki rynkowej i wzrostu cen może stać się czynnikiem restrukturyzującym lokalny układ komunikacyjny. Pojawia się pytanie na ile nie zostały wyniszczone przez poprzedni system gospodarczy czynniki endogeniczne rozwoju, aby mogły się odrodzić w nowych warunkach na obszarze Puszczy Zielonej, wprowadzając niezbędne korektury dyktowane przez potrzeby społeczności lokalnych i spontaniczny rozwój gospodarczy.

7. Uwagi końcowe

W warunkach gdy gospodarka rynkowa w Polsce jest w in statu nascendi jest bardzo trudno spekulować na temat czynników determinujących procesy rozwojowe obszarów peryferyjnych, ponieważ generalnie brak jest, gdy piszemy te słowa jednoznacznej oceny stopnia zaawansowania jej tworzenia w poszczególnych regionach. Dostępna statystyka dostarcza zbyt mało informacji, a podejmowane badania z reguły pochłaniają zbyt wiele czasu, toteż ich ustalenia są mocno zdezaktualizowane w momencie ich ogłoszenia. Jest to swoisty signum temporis, którego cecha jest duża labilność zjawisk i procesów.

Toteż sformułowanie generalnych ocen wydaje się prawie niemożliwe gdyż pełna decentralizacja procesów rozwoju regionalnego sprawia, że generowane w skali kraju impulsy znajdują różną przestrzennie konotacje. Region etnograficzny Puszczy Zielonej w tym kontekście wydaje się akumulować efekty braku czynników rozwoju endogenicznego, ponieważ sam nie dysponuje ani dużym zainwestowaniem, ani szczególnie atrakcyjnymi potencjalnymi możliwościami rozwoju. W tych warunkach jest zmuszony ponosić szczególnie wysokie koszty społeczne przechodzenia do gospodarki rynkowej.

Problem bezrobocia jest dobrą ilustracją sformułowanej tezy. Obszar Puszczy Zielonej przy bardzo ograniczonej liczbie miejsc pracy poza rolnictwem został bardzo silnie dotknięty bezrobociem. Zresztą woj. ostrołęckie podobnie jak cała północno-wschodnia Polska notowało najwyższe wskaźniki osób pozbawionych pracy. W przypadku gmin Puszczy Zielonej wymowa wskaźników bezrobocia była tym większa, że w skutek peryferyjności był to obszar tradycyjnie odpływowy w wewnętrznym ruchu wędrownym ludności, w związku z czym struktura demograficzna była zdeformowana brakiem pełnych roczników w wieku zdolności do pracy. Fakt ten sprawiał, że na jednego czynnego zawodowo przypadało więcej osób utrzymywanych aniżeli w innych regionach kraju. Natomiast powszechnie stosowana stopa bezrobocia jako podstawowy miernik (dla rozpatrywanego obszaru 8-10%), informowała o relacji zarejestrowanych bezrobotnych osób do czynnych zawodowo, co wobec specyficznej sytuacji peryferyjnego obszaru Puszczy Zielonej nie jest właściwym miernikiem.

Wysokie bezrobocie w Puszczy Zielonej było wynikiem przekształceń strukturalnych i odchodzeniem od gospodarki nakazowo - rozdzielczej. O wystąpieniu nowych trendów świadczyło, że według danych na koniec 1990 r. bezrobocie w dużym stopniu objęło również gminy strefy I, a więc sąsiadujące z Ostrołęką, natomiast w najmniejszym stopniu gminę usytuowaną najdalej tj. Rozogi, (por. ryc. 14).

W tym kontekście rysuje się kolejna prawidłowość wynikająca z restrukturyzacji. Zakłady Ostrołęki w pierwszym rządzie dokonywały zwolnień

pracowników dojeżdżających, a więc starały się przerzucić konsekwencje restrukturyzacji na peryferyjną strefę ciężań. Dobre połączenia autobusowe sprawiły, że to właśnie najwięcej mieszkańców gminy Myszyniec i Kadziłło zwiększyło zastępy bezrobotnych w Puszczy Zielonej chroniąc w pewnym sensie mieszkańców Ostrołki.

Pobieżna analiza z powodu braku większej liczby informacji o kształtowaniu się bezrobocia na obszarze Puszczy Zielonej pozwala stwierdzić, że jej mieszkańcy zostawali bezrobotnymi najwcześniej i jednocześnie mieli najmniejszą szansę na ponowne zatrudnienie z powodów o których już pisano powyżej. Jednocześnie należy podkreślić, że niekorzystne trendy rozwojowe towarzyszyły mieszkańcom Puszczy Zielonej niemal od początku bieżącego stulecia wytwarzając znaczny kapitał zaradności i przedsiębiorczości, który materializował się poza macierzystym regionem etnograficznym. Należy oczekiwać, że i tym razem impulsy rozwoju będą miały charakter egzogeniczny. Działa przeciw Stowarzyszenie Rozwoju Ziemi Kurpiowskiej z siedzibą w Myszyńcu, które skupia krajan rozsianych po całym świecie i odbywają się regularne zjazdy.

Jedyny kapitał, który posiada mocno przetrzebiona Puszcza Zielona to kapitał ludzki wielokrotnie poddawany ciężkim próbom losu. U progu przekształceń strukturalnych wiadomo, że przełamanie syndromu peryferyjności nie będzie łatwe także i w gospodarce wolnorynkowej.

Jednak należy mieć na uwadze, że w małym stopniu zdegradowane środowisko przyrodnicze stanowi szansę dla rozwoju ekologicznego rolnictwa, wprawdzie dotychczas uważanego za przestarzałe i ekstensywne, któremu towarzyszy ogromne zainteresowanie zwłaszcza społeczeństw Zachodniej Europy poszukujących zdrowej żywności, naturalnych surowców dla przemysłu farmaceutycznego, kosmetycznego itp. Wiadomo, że uprzemysłowione i wysoko towarowe rolnictwo niszczy środowisko przyrodnicze, które restytucja i rehabilitacja w wielu przypadkach jest i będzie już niemożliwa w ocenie ekologów. Rekultywacja zdegradowanego środowiska przyrodniczego jest bardzo kosztowna i wymaga z reguły bardzo długiego okresu czasu, tj. więcej niż życie jednej generacji, przy pełnej świadomości ograniczonej skuteczności podejmowanych działań. Istnieje zawsze wysokie prawdopodobieństwo, że odtwarzane ekosystemy będą nieco inne niż zdegradowane, ponieważ zmianie uległo zbyt wiele czynników składających się na warunki środowiskowe.

W tym kontekście obszar Puszczy Zielonej jest unikalny w skali Polski i Europy. Obok realnej szansy na rozwój ekologicznego rolnictwa jest też naturalnym bankiem genetycznym wielu gatunków roślin, których fakt występowania w przyrodzie stanowi potencjalne bogactwo i przesądza o niepowtarzalnych walorach krajobrazowych, gospodarczych i kulturowych.

Skala 1:500 000

Ryc. 1.

REGION ZIELONA obejmuje gminy :

z wej. estrelpockarę :

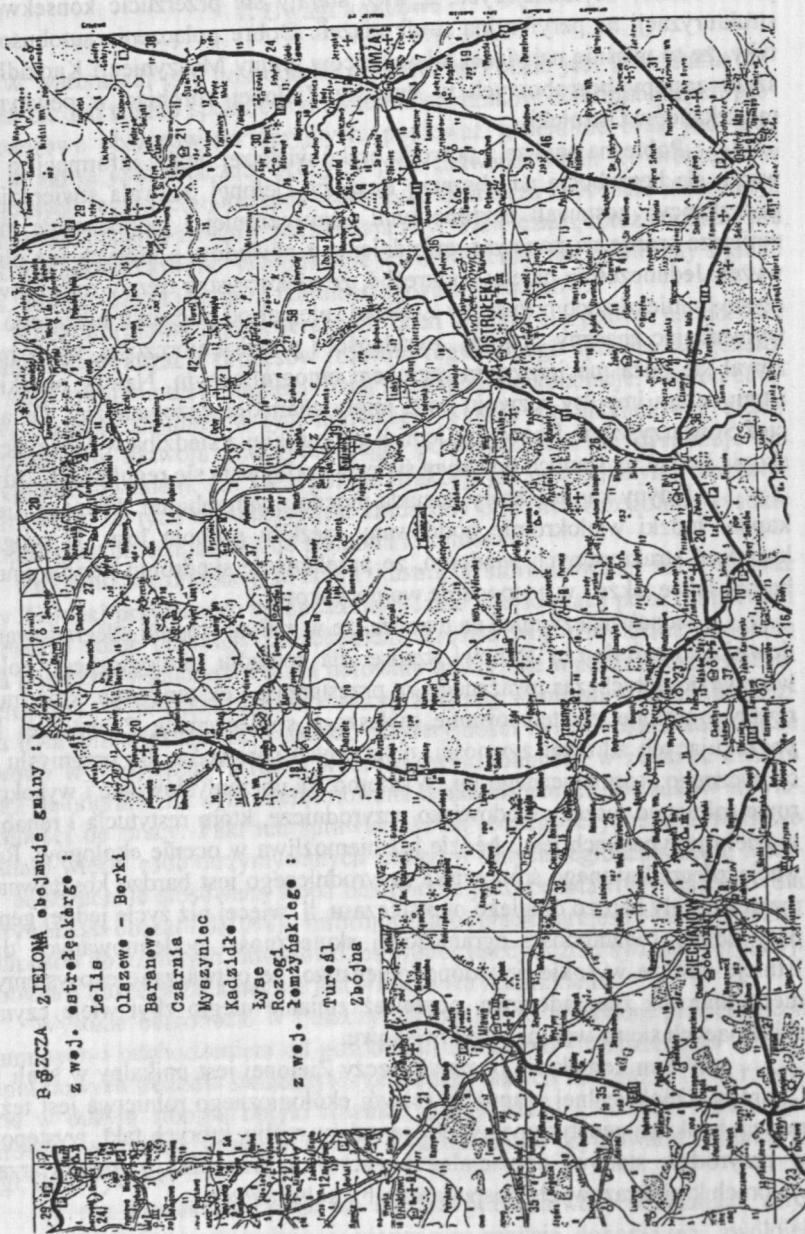
Lelis
Olszewe - Berki
Baranewe

Czarnaia
Myszyniec
Kadzidie

kyse

z wej. kenzyskiego :

Rozog
Turedi
Zbojna

Tab. 1

Ludność Myszyńca i wybranych gmin

	1946	1950	1953	1960	1970	1978	1980	1989
m. Myszyńiec	1450*	1715*	1870*					2625
gm. Myszyńiec	12465*	11356*	12718*	14712	10263	13265	13097	9838
gm. Baranowo	8968	8180		8666	8603	7657	7350	7221
gm. Czarnia	5703*	4358*	5039*	4458	5272	4170	-	2656
gm. Kadzidło	9370*	8824*	9104*	9762	9889	9848	9659	10247
gm. Lelis	6770	6611		6929	7250	7230	7185	7387
gm. Łyse	8241*	7531*	7587*	9470	9040	8211	7528	7613
gm. Olszewo-Borki	6085	5755	-	6335	6774	7025	6987	7394
gm. Rozogi	3338*	4335*	4306*		6255	5234	5202	5273
gm. Linowiec	2381*	2792*	2729*			-	-	-
gm. Turośl	6867	6757	-	6618	6427	5706	5449	5033
gm. Zbójna	6140	5704	-	5816	5507	4858	4768	4516

Tab. 2

Połączenia autobusowe Myszyńca w roku 1950

główne kierunki połączeń z Myszyńcem	liczba kursów	ogółen	pośpieszne	zwykłe	przelotowe	miejscowe
	↔	2	-		2	2
Ostrołęka		2	-	2	2	-
Mragowo		2	-	2	2	-

↔ połączenia „tam i z powrotem”

Połączenia kolejowe Myszyńca w roku 1950

główne kierunki połą- czeń z Myszyńcem	liczba kursów	ogółen	pośpieszne	osobowe	przelotowe	miejscowe
			20	-	20	-
Morgowniki (Łomża)		4	-	4	-	4
Kolno		4	-	4	-	4
Grabowo (ostrołęka)		8	-	8	-	8
Szczytno		4	-	4	-	4

Połączenia autobusowe Myszyńca w roku 1990

główne kierunki połą- czeń z Myszyńcem	liczba kursów	ogółen	pośpieszne	zwykłe	przelotowe	miejscowe
			148	30	118	59
Warszawa		14	12	2	13	1
Olsztyn		24	18	6	24	-
Łomża		13	4	9	6	7
Ostrołęka		78	26	52	30	48
Mragowo		12	6	6	10	2
Szczytno		42	20	22	31	11
Kolno		6	-	6	6	-
Przasnysz		12	-	12	2	10

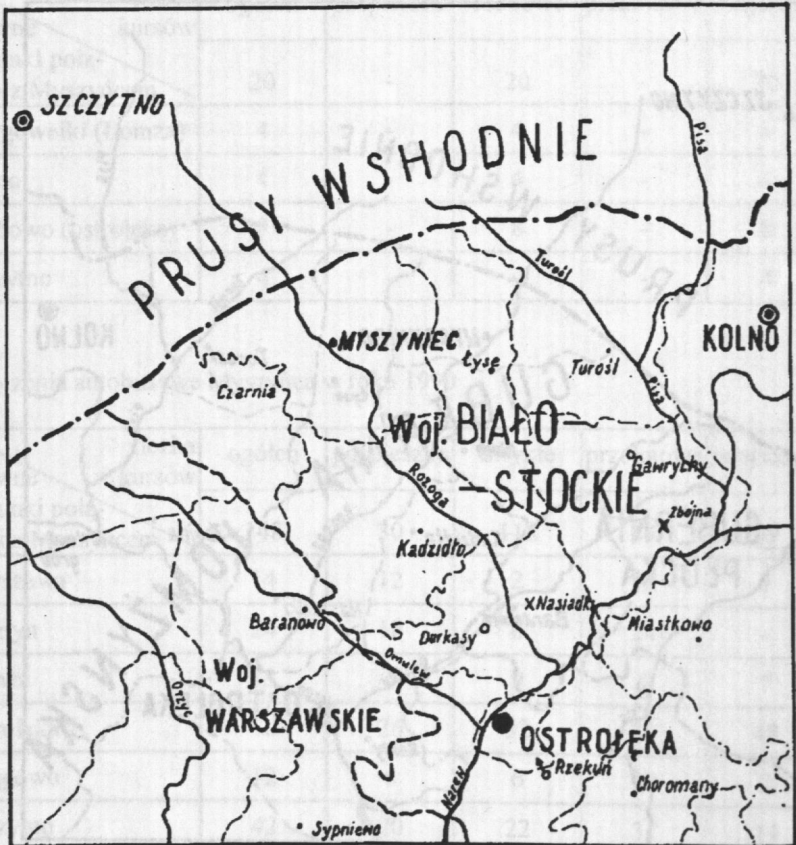
Ryc. 2. Puszcza Zielona w podziale administracyjnym w latach 1897-1901.

skala 1: 500 000

- · — granica Królestwa Polskiego /1901r/
- guberni
- powiatu
- gminy
- ~ rzeki

Ryc. 3. Puszcza Zielona w podziale administracyjnym w latach 1921-1925.

skala 1:500 000

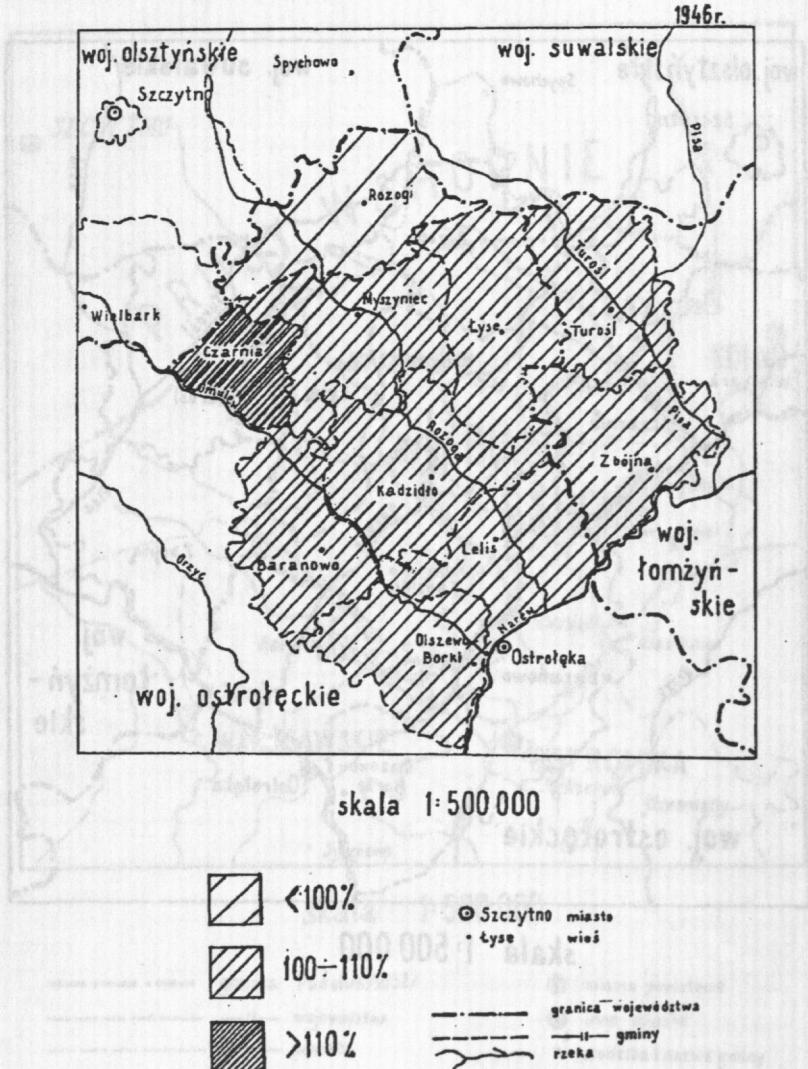
— · — · — · — · — · — · —	granica Państwa/1932/	●	miasto powiatowe
— — — — — — — — — — —	—II— województwa	⊙	inne miasta
- - - - -	—II— powiatu	•	siedziba i nazwa gminy
- - - - -	—II— gminy	x	—II— gminy
~ ~ ~ ~ ~	rzeki	○	nazwa —II—

Ryc. 4. Puszcza Zielona w podziale administracyjnym z 1975 r.

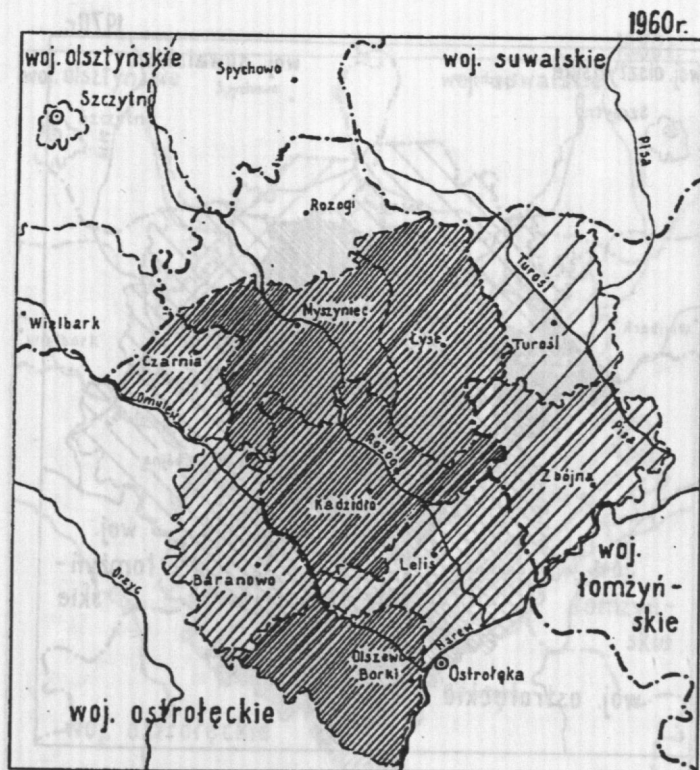

skala 1:500 000

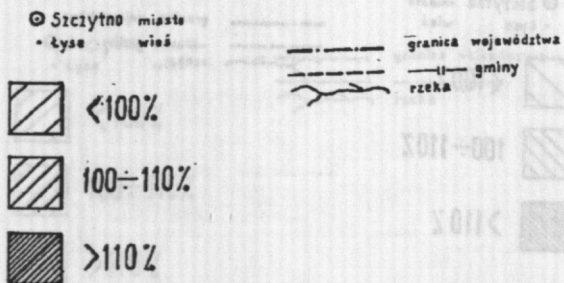
Ryc. 5. Dynamika rozwoju ludności w gminach Puszczy Zielonej w 1946 r. (1950 = 100)

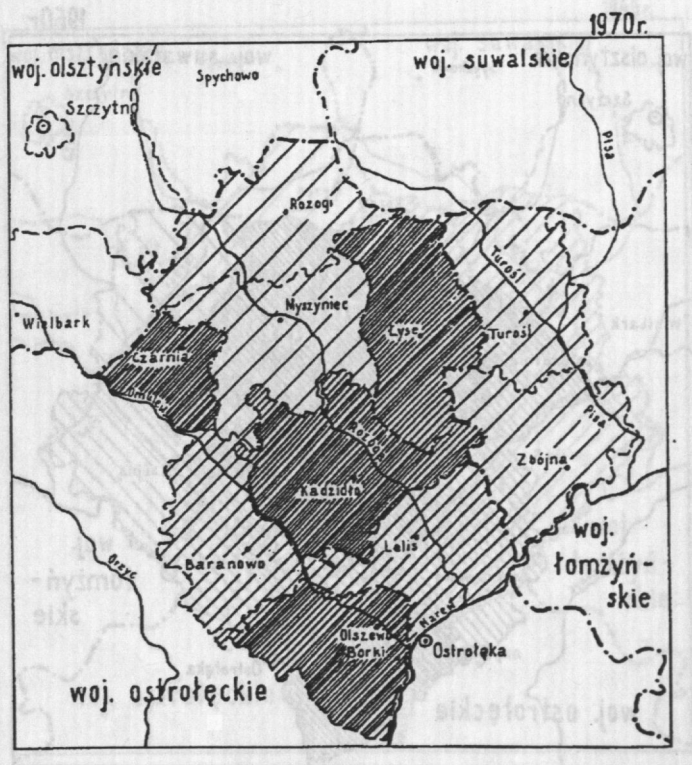
Ryc. 6. Dynamika rozwoju ludności w gminach Puszczy Zielonej w 1960 r. (1950 = 100)

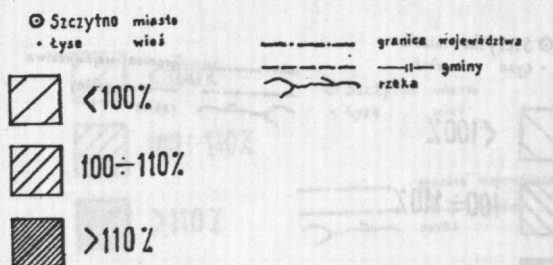
skala 1:500 000

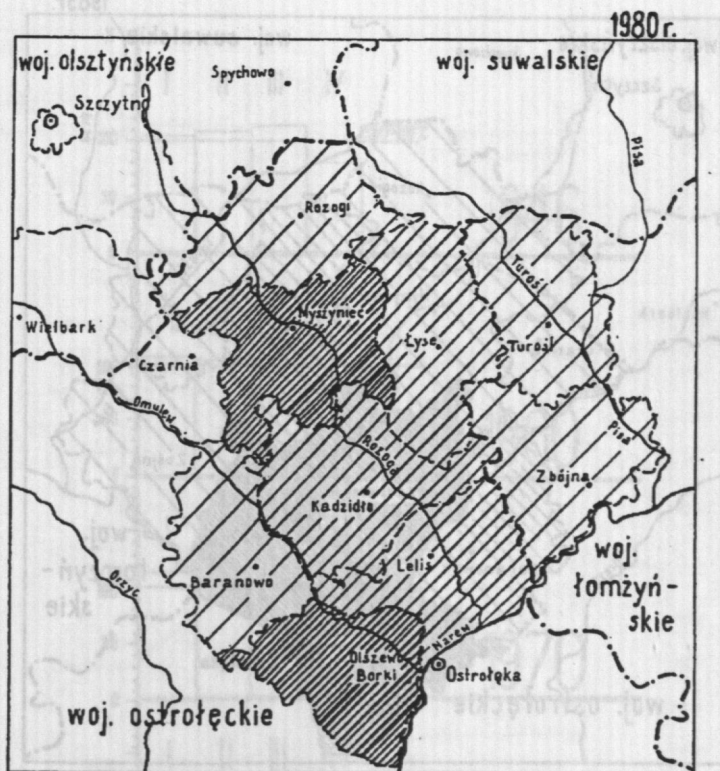
Ryc. 7. Dynamika rozwoju ludności w gminach Puszczy Zielonej w 1970 r. (1950 = 100)

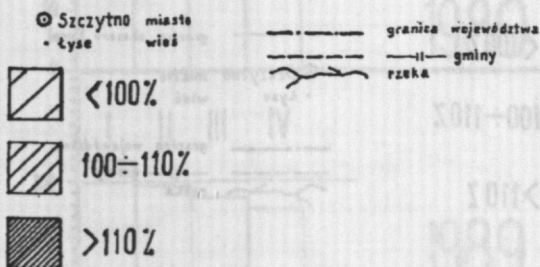
skala 1:500 000

Ryc. 8. Dynamika rozwoju ludności w gminach Puszczy Zielonej w 1980 r. (1950 = 100)

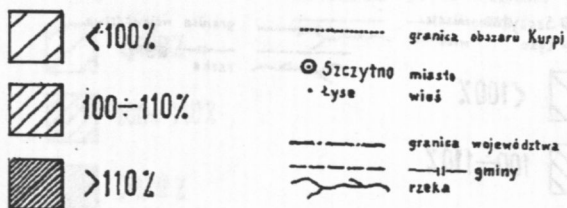
skala 1:500 000

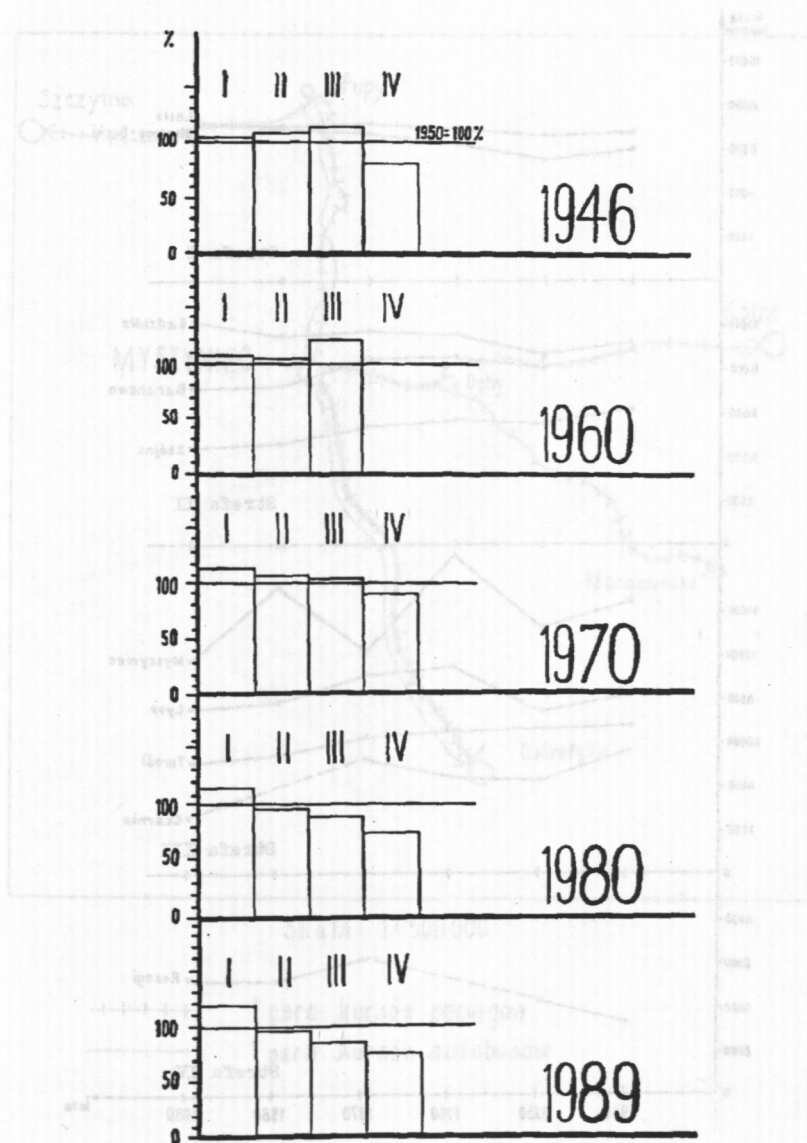
Ryc. 9. Dynamika rozwoju ludności w gminach Puszczy Zielonej w 1989 r. (1950 = 100)

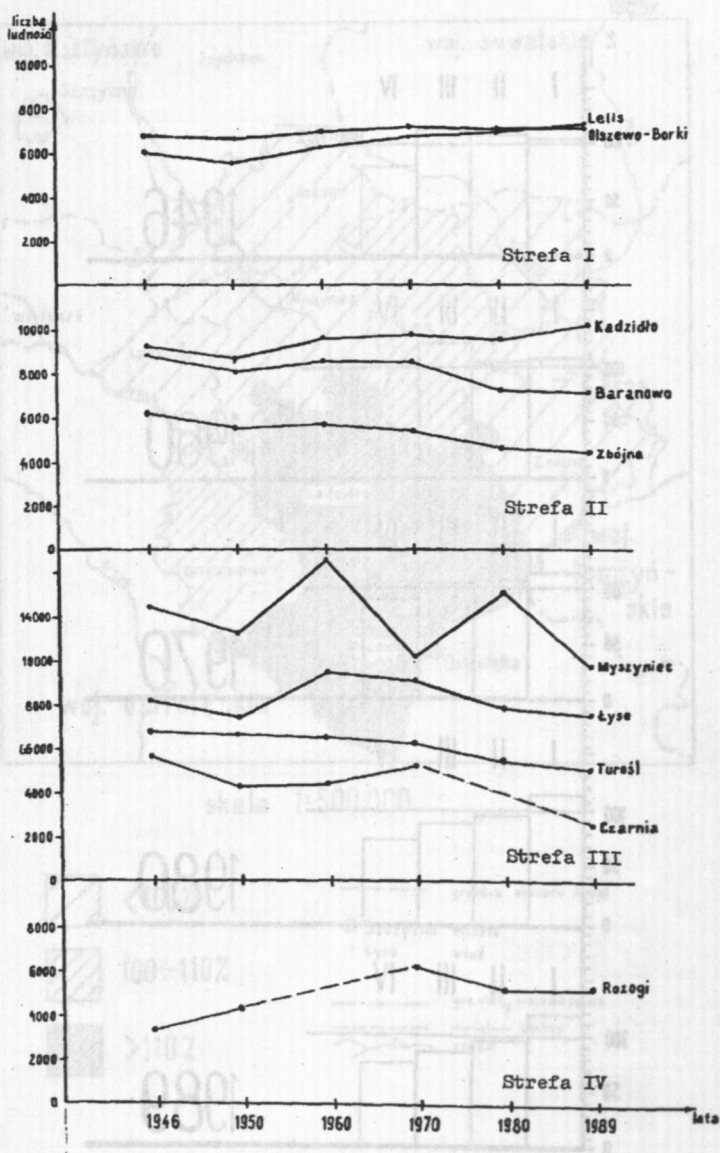
skala 1:500 000

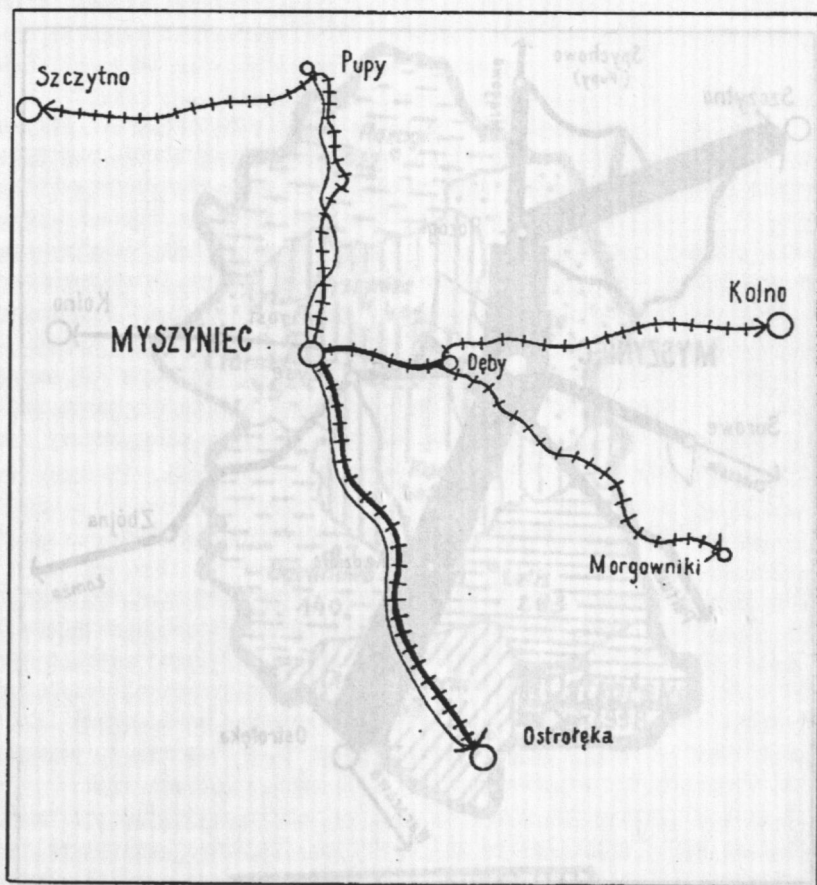
Ryc. 10. Dynamika rozwoju ludności Puszczy Zielonej w układzie czterech stref koncentrycznych Ostrołki w latach 1946 - 1989 (1950 = 100)

Ryc. 11. Ludność gmin Puszczy Zielonej w latach 1946-89

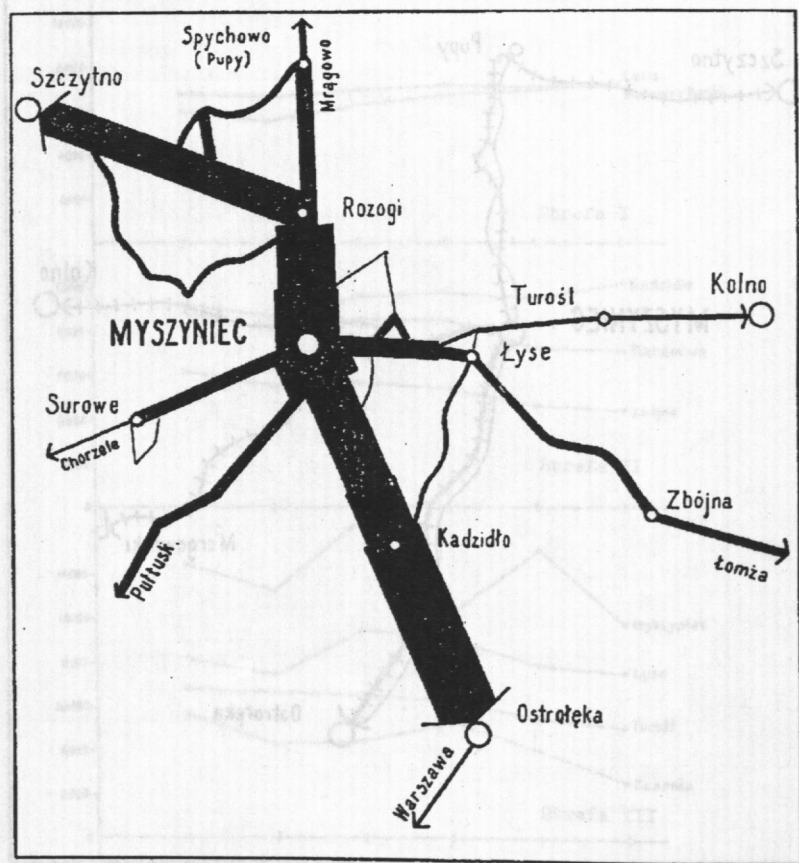
Ryc. 12. Układ powiązań komunikacyjnych środków transportu publicznego w 1950 r.

Skala 1: 500 000

- 1 para kursów pociągów
- 1 para kursów autobusów

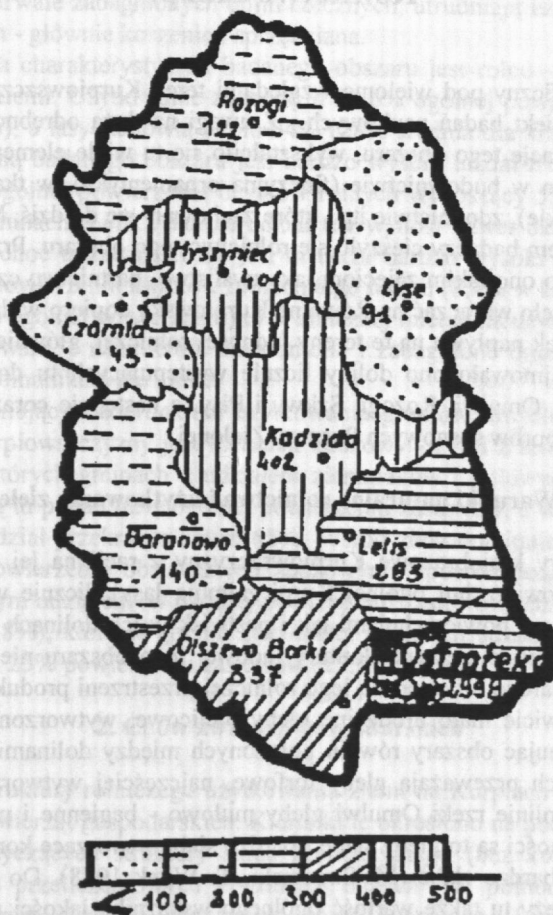
Ryc. 13. Układ powiązań komunikacyjnych środków transportu publicznego w 1990 r.

Skala 1 : 500 000

— 1 para kursów autobusów

Ryc. 14. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w gminach Puszczy Zielonej wg stanu na 31 XII 1990 r.

Źródło: Urząd Wojewódzki w Ostrołęce, Wojewódzkie Biuro Pracy. Ostrołęka, marzec 1991, mapa nr 1.